

також стикається з викликами, включаючи необхідність значних інвестицій у цифрові технології та навчання персоналу. Майбутнє розвитку музеїв вимагатиме продовження інноваційного підходу до використання цифрових ресурсів та джерелознавчих методів для забезпечення збереження та просування культурної спадщини.

Список використаних джерел

1. Мілашовська О.І., Мовчан К.М., Ліба О.М. Взаємодія бібліотек, музеїв у розвитку цілісного інформаційного простору. *Міжнародний науковий журнал «Освіта і наука»*/голов. ред.: Щербан Т.Д.; заст. Голов. ред.: Jerzy Piwowarski; Гоблик В.В. Мукачево-Ченстохова: РВВ МДУ; Академія ім. Я. Длугоша, 2022.1(32). С.73-76

References

1. Milashovska, O.I., Movchan, K.M., Liba, O.M. 2022. Interaction of Libraries and Museums in the Development of Integrated Information Space. *International Scientific Journal "Education and Science"*. Ed. by T.D. Shcherban; Deputy Ed.: Jerzy Piwowarski; Hlobyk V.V. Mukachevo-Częstochowa: RVV MDU; Academy of J. Długosz. 1(32). P.73-76.

УДК 792.091:394.2:008"18-19"(477. 87) (045)

НАРОДНІ ТЕАТРАЛЬНІ ВИСТАВИ ЯК СКЛАДОВА ЗИМОВОГО ЦИКЛУ СВЯТ В ТРАДИЦІЙНІЙ КУЛЬТУРІ ЗАКАРПАТТЯ (В ХІХ- КІН. ХХ ст.)

Олійник В. В.

VERTEP PERFORMANCES AS A COMPONENT OF THE WINTER CYCLE OF HOLIDAYS IN THE FOLK CULTURE OF TRANS-CARPATHTHIA (IN the XIX th – to the end XX th CENTURY)

Oliinyk Viktoriia

Мета роботи – розкрити особливості реалізації вертепної драми у зимовій обрядовості українців Закарпаття, в контексті поліетнічних та історичних реалій кінця ХІХ – ХХ століть. Проаналізувати генезу дохристиянського календарного циклу язичницьких вірувань в традиційній вертепній драмі Закарпаття кінця ХІХ – ХХ століть. Дослідити язичницькі елементи в різдвяних вертепних дійствах краю. Методологічну основу дослідження становлять принципи наукового пізнання: історизму та об'єктивності, які зумовлюють застосування науково-критичного аналізу періодики та монографічних праць кінця ХІХ – ХХ століть. Застосувавши принцип історизму, вивчено особливості реалізації вертепної драми в календарній обрядовості протягом досліджуваного періоду. Використано принцип системності, основний зміст якого полягає у тому, щоб аналізувати генезу вертепа як феномену зимової традиції українців Закарпаття в поліетнічному середовищі краю. Наукова новизна. Вперше зроблена спроба наукового аналізу генези вертепної драми в календарній обрядовості українців Закарпаття з кінця ХІХ ст. до початку ХХІ ст., досліджено символіку головних дійових образів різдв'яної драми українців Закарпаття.

Ключові слова. Різдво, різдвяна драма, вертеп, колядники, різдвяна зірка.

To reveal the peculiarities of the realization of the cave drama in the winter religious holidays of Ukrainians in Transcarpathia, in the context of the multi-ethnic and historical realities of the late XIX -XX centuries. To analyze the genesis of the pre-Christian calendar cycle of pagan beliefs in the traditional crib of the Transcarpathian late XIX - XX centuries. Investigate pagan elements in the region's Christmas crib. The methodological approach of the study the essence lies in the implementation of the principles of scientific knowledge: historicism and objectivity, which determine the use of the scientific and critical analysis of periodicals and monographic works of the late XIX - XX centuries. Applying the principle of historicism, we studied the peculiarities of the realization of the crown drama in the winter calendar tradition during the period under study. The principle of consistency is used, the main content of which is to analyze the genesis of the den as a phenomenon of the winter tradition of the Ukrainian Transcarpathian region in a multi-ethnic environment. Scientific novelty. For the first time, an attempt was made to scientifically analyze the development of the crown drama in the calendar ritual of Ukrainian Transcarpathia from the end of the 19th century prior to the beginning of the XXI century, the symbolism of the existing images of the Christmas drama of Ukrainians in Transcarpathia was investigated. Conclusions. The article analyzes the main traditional types of Christmas drama that are popular among Ukrainians in Transcarpathia. The genesis of the pre-Christian calendar cycle of pagan beliefs in the traditional clown drama of Transcarpathia of the late XIX - XX centuries is analyzed. The pagan elements in the Christmas nativity scenes of the region are investigated. Improved conclusions of the predecessors of the Christmas tradition of Ukrainians in Transcarpathia.

Keywords: *Christmas, Christmas drama, Christmas Puppet Theater, caroling, Christmas star*

Кожна нація, кожен народ має свої звичаї, що вироблялися протягом багатьох століть, що втілені у структуру світовідчуття, світосприйняття та взаємини між окремими людьми. А ці взаємини і світовідчуття безпосередньо впливають на духовну культуру та переосмислюються у театралізованих народних діях, вертепних драмах. На особливу увагу серед всіх етнокультурних регіонів України заслуговує Закарпаття, адже саме тут народні традиції українців в їх історичному становленні протягом століть розвивалися в полінаціональному симбіозі з угорською, словацькою, румунською народними традиціями.

Одне з найбільш яскравих та цікавих явищ зимової календарної обрядовості українців Закарпаття – народний театр – в українців він відомий під назвою вертеп, яселки, бетлегем, райок, у поляків – шопка, у чехів і словаків – бетлем, угорців – бетлегем, німців – Кріппендарштелунген, румунів – бетলেখемул (віклеїмул). Ще в давнину його зміст далеко відходив від конкретного релігійного підґрунтя, переносився у повсякденне життя і побут селян та міщан.

Аналіз досліджень та публікацій. В науковому просторі «Різдв'яний Бетлегем» Закарпаття з'являється завдяки етнографічним розвідкам польсько-українського вченого Еразма Ізопольського, який в околицях Станіслава (тепер Івано-Франківськ) занотував

матеріал для невеличкої за обсягом, але належно оціненої розвідки «Драма вертепова про смерть» (1843). Згодом на царині карпато-українській відзначились насамперед греко-католицькі священники. Вони спробували кодифікувати явище, окреслити межі можливого і дозволеного з точки зору кліру, тому не випадково отець Євген Фенцик на сторінках літературно-духовного журналу вмістив літургічну проповідь, приурочену різдвяним святкам [12, 86].

У проповіді йдеться про специфіку та сутність події, зокрема чітко позначено вихідний термін: Ісус народився в яслах віфлеємського вертепу (щось на зразок печери з маленькими дахом; де на ніч заганяли худобу, як тлумачив автор). Сліднаголосити також на окремому цікавому виданні «Віфлеємські ігри» о. Е. Рошковича [8, 17]. У передмові подано рекомендований склад учасників (сім здібних хлопців: два – за ангелів, п'ять – за пастирів) і антураж (макет церкви зі статичним образом народин Христа всередині). Після коротких морально-етичних напучувань давався далі текст вертепного дійства. Цікавою до розгляду є також народознавча монографія греко-католицького пароха зі с. Стройно (Свалявщина) Юрія Жатковича. Фрагмент звідти свого часу опрацював Володимир Гнатюк, автор все життя якого пройшло на селі, писав про вертеп, як про явище запозичене і мало розповсюджене: «Із бетлегемом лиш близ коло товтів (словаків) ходять, а на чистих руських містах лиш за саму колядку дістають подарунки» [1]. В даній праці багато місця відведено різдвяним вертепам, що стали звичною річчю в рідному краї автора. Скоріше всього невпинний хід бетлегему-вертепу далі в гори був зумовлений активними просвітницькими акціями греко-католицького духовенства краю (О. Рошковича, видавців газети «Наука», «Місяцесловів», особливо єпископа Ю. Фірцака).

Наступний етап у вивченні різдвяної драми Закарпаття припав на 20-30-ті роки ХХ ст. Ініціатива була перехоплена молодими науковцями. Унікальною у цьому плані є постать мовознавця, фольклориста Івана Панькевича, у редагованому ним краєзнавчому та педагогічному часописі «Підкарпатська Русь» чільне місце відводилось мистецьким витворам народного менталітету. Для пошкваллення збирацької роботи редактор написав невелику проблемну статтю, у якій коротко подано генезу Вертепу: зародження (Рим, IX в.) і поступове поширення. У Західній та Центральній Європі, а також через католицькі

Чехію та Німеччину, Польщу на Україну [5, 29]. Далі естафету перейняли вчителі та учні горожанських шкіл краю, праці котрих було надруковано у періодиці «Подкарпатська русь» та «Наш рідний край».

На Закарпатті в деяких селах етнографи фіксували два види різдвяного фольклорного театру – «коляда з ляльковим вертепом» і «коляда гуланів» (живий вертеп). Аналізуючи історію становлення вертепної драми на Закарпатті варто згадати і про історичні та стилістичні особливості закарпатських колядок, які класифікує у своїй праці «Угро-русские коляди» Петро Лінтур [13, 6]. На його думку, колядки можна класифікувати на:

- 1) з домінуючими язичницькими мотивами (анімістична основа);
- 2) зі змішаними язичницько-християнськими мотивами;
- 3) легендарно-християнські (апокрифічні);
- 4) комічні;
- 5) сучасного походження.

Автор виокремив також декілька способів колядування «на угро-русской территории»: діти співом вітають з Різдом, проходячи від хати до хати; хлопці-підлітки колядують із зіркою або з «віфлеємом» (ляльковим вертепом), а старші парубки і дівчата – з оркестром «бандою» – на користь церковної громади, читальні та ін. Крім того, ще йводять «ведмідя» (ряженого парубка) на ланці у супроводі «цигана», «циганки», «колісника». Це обрядове дійство, вважає П. Лінтур, прийшло на Закарпаття з Галичини. Унікальний звичай вчений – фольклорист зафіксував у с. Горонда на Мукачівщині. У ньому відображається світський і «даже языческих времен характер». Справа в тому, що сільські хлопці відвідували у ніч з першого дня Різдва на другий ті хати, де були дівчатана виданні («на оддажу»). Спочатку вони мали заспівати кілька колядок під воротами («дворувати»), а після запрошення – виконати кілька колядок в хаті. Наприкінці їх пригощали горілкою чи вином сама «молода» [13, 8].

Вагомий вклад вніс у вертепознавство і самобутній письменник, етнолог Федір Потушняк. У затисянських селах Гуцульщини – Крачунові, Микові (нині територія Румунії) вченому довелося зафіксувати різдвяну гру «баранки», подібну до наддніпрянської «кози» і в

той же час досить близьку до вертепу. Її дійові особи ходили від хати до хати, поздоровляючи з Різдом, але традиційної релігійної фабули не дотримувались [7, 20]. Цікавою до розгляду є етнографічна розвідка Г. Спатару, що зафіксована у с. Плаюц на рахівщині. У місцевого румунського «бетলেখемула» був відсутній релігійний аспект, а в якості головних героїв виступала ціла плеяда демонів – провідники чортів Талпа-ядулуй (Основа отрути), Сарсаїле (Швидкохід чортів), Унигамул (Інспектор). Смерть, світська царівна, відзначалась справедливістю і непідкупністю. Інші дійові особи різдвяно-новорічної вистави – чарівник, старий та стара [9, 82].

Цікавий різновид різдвяних обходів у рівнинних районах Закарпаття зафіксував Олександр Курочкін, але опустив вказівку на конкретний населений пункт, чи місцевість. За його словами, отут, де поруч проживали українці, угорці та словаки, колядники носили з собою «шаркань» – маску змії з роззявленою пащею, що пашіла вогнем (освітлювалась із середини). Звичайно маска кріпилася до тулуба, який утворювали дерев'яні або металеві планки, скріплені у гармошку, що могла «вистрілити» на сім-десять метрів. Про таку саму «шаркань» згадує у своїй праці «Закарпатський вертеп» Іван Хланта на прикладі етнографічної розвідки з с. Бронява Хустського району [13, 19]. Серед сучасних дослідників традиційної культури Закарпаття слід відмітити ґрунтовні праці хрестоматійного характеру таких відомих краян як Іван Хланта «Закарпатський вертеп» [13], де науковець подає ґрунтовну аналітику міжетнічного історичного розвитку різдвяної драми та «Етнографія Закарпаття» Михайла Тиводара [10, 321], в якій автор звертається до історії становлення зимових свят українців Закарпаття і описує сучасне вертепне дійство краю.

Відзначимо деякі особливості побутування сучасних різдвяних традицій з колядуваннями, вінчуваннями та вертепними драмами. Так згадаймо, що у багатьох селах у Святий Вечір до початку і в час святкової вечері в сім'ях приймали колядників. У хату приходили перші вінчувальники – малі хлопчики від чотирьох до десяти-дванадцяти років. Вони ходили групами: по три-п'ять хлопчиків. Інколи приходив тільки один або два. Вони були у своєму вбранні, тільки на голові мали шапки, що були високі, зроблені з грубого картону у формі конуса, пофарбовані або

обліплені кольоровими стрічками. В руках у них були ліщинові палиці, на верху яких були прибиті менші палички, так що все мало форму літери «Т». З обох сторін коротшої палички звисали «шпігарі» (малі дзвіночки, які взимку дзеленчали на кінській збруї). Увійшовши до хати, хлопці задзеленчали «шпігарями», віталися і колядували. Тільки малі колядники відходили, а вже було чути, як дорогою галасливо приходять віфлеємці («бетлегемці»). Вони одягнені по-різному. Коли у вертепній грі виступають пастухи і дід – старий пастух, – вони одягнені у старе лахміття так, як колись ходили пастухи. Ангелами, що ходили разом з пастухами, були дівчата. Вони були у білому, з розпущеним волоссям, з крилами на плечах. Інколи тільки дід був у гуні і масці, а пастухи й ангели були у білих сорочках, перепоясаних навхрест через плечі кольоровими стрічками.

Ангели носили з собою вертепну скриню, деколи тільки велику зірку. До гри, крім пастухів, діда і ангелів, часто були залучені чорт з дерев'яними вилами в руках, одягнений до червоного, та єврей («жид») з кошиком.

Ідучи, віфлеємці дзеленчали дзвіночками. Першим у хату входить пастух. Говорить, хто він і звідки приходить і, попросивши дозволу повеселитися, гукає до своїх: «Гей, братя, вступайте!» Входячи, дальші віфлеємці розігрують вертепну гру. У сінях починають співати «ангели», потім з вертепом придивляються до колядників. Віфлеємці закінчують коротеньку гру і, дзеленькаючи дзвіночками, виходять з хати та направляються до іншої. Не заходять тільки туди, де того року був покійник.

У XIX – на початку XX ст. хлопцям і легіням за колядки давали горіхи і пшеничні, житні чи кукурудзяні коржики («перипічки»), а одружених чоловіків запрошували до хати і гостили. У с. Волосянка Великоберезнянського району, коли в хату заходили колядувати хлопці дівчина піднімалась на горище і кидала лише дорослим хлопцям (легіням) горіхи, щоб у м'ясниці вийти заміж. Вже з кінця XX ст. в м. Ужгороді та його околицях почали ходити колядувати з шапками у вигляді церкви («бетлегемами»). Після Першої світової війни колядування з «бетлегемами» і зіздами набуло значного поширення. Саме з цього часу колядникам все частіше давали гроші. Одружені ж чоловіки почали колядувати від церкви. їх запрошували

до хати, гостили, давали збіжжя та гроші, якими розпоряджалася церковна громада.

Чимало сучасних колядок мають релігійно-християнський зміст, які прославляють народження Ісуса Христа, Але поряд з ними поширені й давні дохристиянські колядки, основні мотиви яких побажання добробуту, щастя й здоров'я кожному членові сім'ї їх сюжет також пов'язані з селянською працею. У них скотарство оспівано як священне заняття. Водночас у давніх колядках ще й сьогодні прославляється культ Дажбога (Дайбога) у приспівках «дай Боже». Його наші пращури вважали богом Сонця, охоронцем земних ключів, якими він на зиму зачиняв, а весною відчиняв землю.

Вінчувальні колядки з приспівом: «Ой дай Боже!» співались кожному членові сім'ї [4, 220].

Ой сонце каже: не є над мене, дай Боже!

Як я ізійду рано в неділю, дай Боже!

Зрадує ми ся жито-пшениця, дай Боже!

Жито-пшениця, сира земля, дай Боже... [7, 18].

7 січня - перший день Різдва. З ним пов'язують народження Ісуса Христа. З цього дня можна вживати скромні («порзні») страви. Близькі родичі і сусіди лише після обіду починали відвідувати одне одного. З самого ранку до хати чекали першого відвідувача, який вважався «полазником».

Уже після обіду діти, підвечір – підлітки, а вечором і вночі – дорослі ходили колядувати. Другий (8.01.) і третій (9.01.) день Різдва також святкові. У ці дні в день і вечорами ходили в тості, колядували, не працювали і виконували лише найнеобхідніші роботи.

13 січня – Василя Св. Василів Великого, перший день Нового року за юліанським календарем. Закарпатські українці св. Василя вважали покровителем землеробства і скотарства, тому в новорічних вінчуваннях і обрядах виразно виділялись землеробсько-скотарські мотиви вірувань і магічних дій. Святкували Василя як родинне свято. Ще звечора (13.01.) господарі захищали свою садибу від нечистої сили. Вони під поріг ставили сокиру, щоб до хати не могла проникнути

нечиста сила, двері на хлівах міцно зачиняли і малювали на них хреста чи солярні знаки. У перший день Нового року, як і в перший день Різдва, першим гостем («полазником») в хаті мав бути хлопець чи чоловік. Якщо першою входила дівчина чи жінка, то це на лихо. Тому жінки ходили до рідні і сусідів лише після того, як у них побував хлопець чи мужчина («вінчувальники»). Зайшовши в хату, вінчувальники бажали всім членам сім'ї та кожному окремо в Новому році здоров'я, щастя, радості і багатства. Привітавшись, вінчувальник поздоровляв сім'ю з Новим роком і проголошував: «...на щастя родини; газдови й газдині; на гаразд діточкам і радість усім вам... Аби вам хвиля добре служила, крумпля родила, а на черлениці – овес і кендериця!» За щедрівки дітям дарували яблука, горіхи, цукерки, дрібні гроші [10, 321]. Варто відзначити, що в селах Мукачівського району на Різдво та в день св. Василя обійстя відвідують бетлегемі, котрим притаманні деякі елементи «Маланки»: «Звичайно, дід з бабою, чорт й інші персонажі веселять»: буває дістанеться дівчатам (обцілюють, розмалюють), буває чорт поцупить домашні ковбаси або корчагу з вином...» Своєрідним моментом завершення періоду вертепної гри, одягання масок вважається 19 січня – свято Водохреща, коли карпатські «бетлегемі» вмиваються «Йорданською водою», освяченою водою, що є символічним християнським вмиванням після «різдвяних перевтілень» та захистом від нечистої сили.

Застосувавши принципи системності та історизму при дослідженні періодики та монографічних праць кінця XIX – XX століть – резюмуємо, що місцева різдвяна драма українців Закарпаття і до сьогодні існує у тісних взаємовпливах зі словацькою та угорською. Ключовими героями закарпатських новорічних вистав стали три пастирі, два ангели, Ірод з воїнами, два-три царі, подекуди – євреї та цигани, а у бойків і лемків неодмінно присутній також і чорт. Гру виконували переважно підлітки і парубки. У цілому вертеп на Закарпатті, незважаючи на порівняно виокремлений розвиток, є проявом загальноукраїнської ментальності.

Підкреслимо, що в статті проаналізовані основні традиційні види різдвяної

драми, що популяризуються в середовищі українців Закарпаття. Простежено генезу дохристиянського календарного циклу язичницьких вірувань в традиційній вертепній драмі Закарпаття кінця XIX – XX століть. Досліджено язичницькі елементи в різдвяних вертепних дійствах краю. Удосконалено висновки попередників про різдвяну обрядовість українців Закарпаття. Визначені шляхи та форми видозміни дохристиянського календарного циклу язичницьких вірувань в традиційній вертепній драмі Закарпаття.

Список використаних джерел

1. Жаткович Ю. Різдяні звичаї на Верховини. Русин. Ужгород, 1921. С. 3–5.
2. Крупчин М. Вертеп прикарпатського села. *Народна творчість та етнографія*. 1990. № 1. С. 83–85.
3. Курочкін О. Новорічні свята українців: традиції і сучасність. Київ: Наукова думка. 1987. С. 76–78.
4. Мигалко И. Різдяні вінчовання в селі Тернові. *Підкарпатська Русь*. 1931. Річник VIII. С. 219–221.
5. Панькевич І. «Віфлєм» як різдяна гра і «Вертеп». *Підкарпатська Русь*. 1925. Ч. 2. С. 29–30.
6. Потушняк Ф. Баранки. Різдяна гра. *Літературна неділя*. 1942. Ч. 3. С. 19–21.
7. Потушняк Ф. Отава, сіно і солома в рождественних вірованіях. *Русское слово*. 1941. Ч. 5. С. 17–21.
8. Рошкович Є. Віфлємські ігри, чин Коляди на Різдя Христове для молоді яка вчиться: монографія. Унгар: Книгопечатня Сейкеля і Иллейша, 1898. 32 с.
9. Спатару Г. Демонологічні образи та їх переосмислення в народній драмі Буковини та Закарпаття. 156 с.
10. Тиводар М. Етнографія Закарпаття: монографія. Ужгород: Гражда, 2011. 407 с.
11. Ульванський В. Старшинні колядки Подкарпатської Русі. *Подкарпатська Русь*. 1929. Річник I, № 2. С. 86–88.
12. Фенцик Є. Слово в день еже по плоти Рождества Господа Бога Спаса нашого Ісуса Христа. *Листок*. 1893. № 23. С. 272–276.
13. Хланта І. В. Закарпатський вертеп: монографія. Ужгород: Видавництво «Закарпаття», 1995. 235 с.

References

1. Zhatkovych, Yu. 1921. *Rizdviani zvychai na Verkhovyny. Rusyn [Christmas customs on Verkhovyna. Rusin]*. Uzhhorod.
2. Krupchyn, M. 1990. Vertep prykarpatskoho sela [Vertep of the Carpathian village]. *Folk art and ethnography*, 1, 83-85.
3. Kurochkin, O. 1987. *Novorichni sviata ukraintiv: tradytsii i suchasnist [New Year holidays of Ukrainians: traditions and modernit]*. Kyiv: Scientific thought.
4. Myhalko, Y. 1931. Rizdviani vinchovannia v seli Ternovi [Christmas congratulation in Ternovy village]. *Subcarpathian Rus*, 8, 219–221.
5. Pan'kevych, I. 1925. «Vifleiem» yak rizdviana hra i «Vertep» [«Bethlehem» as a Christmas game and «Vertep»]. *Subcarpathian Rus*, 2, 29–30.
6. Potushnyak, F. 1942. Baranky. Rizdviana hra [Baranka Christmas Game]. *Literary week*, 3, 19–21.

7. Potushnyak, F. 1941. Otava, sino i soloma v rozhdestvennykh virovaniakh [Otava, hay and straw in Christmas beliefs]. *Russian word*, 5, 17–21.
8. Roshkovych, E. 1898. *Vifleemski ihry, chyn Koliady na Rizdvo Khrystove dlia molodi yaka vchytsia* [The Bethlehem Games, that is, the Chin of Kolyada on the Nativity of Christ for students]. Ungvar: Seichel's book typography and Illeysh.
9. Spataru, H. Demonolohichni obrazy ta yikh pereosmyslennia v narodnii dramy Bukovyny ta Zakarpattia [Demonological images and their transformation in the folk drama of Bukovina and Transcarpathia].
10. Tivodar, M. 2011. *Etnohrafiia Zakarpattia* [Ethnography of Transcarpathia]. Uzhgorod: Citizens.
11. Ulvansky, V. 1929. Starshynni koliadky Podkarpatskoi Rusi [Main carols of Subcarpathian Rus]. *Podkarpatskaya Rus*, 2, 86–88.
12. Fencik, E. 1893. Slovo v den ezhe po ploty Rozhdestva Hospoda Boha Spasa nashoho Iysusa Khrysta [Word on the day of the Nativity of the Lord God of our Savior Jesus Christ]. *Lisztok*, 23, 272–276.
13. Hlantha, I. V. 1995. *Zakarpatskyi vertep* [Zakarpattia Vertep]. Uzhhorod: Transcarpathian Publishing House.

МУКАЧІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

89600, м. Мукачево, вул. Ужгородська, 26

тел./факс +380-3131-21109

Веб-сайт університету: www.msu.edu.ua

E-mail: info@msu.edu.ua, pr@mail.msu.edu.ua

Веб-сайт Інституційного репозитарію Наукової бібліотеки МДУ: <http://dspace.msu.edu.ua:8080>

Веб-сайт Наукової бібліотеки МДУ: <http://msu.edu.ua/library/>